

Öğr. Gör.
Ahmet ERCİVAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü
ahmetercivan@ibu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3720-1653>

Eser Geçmişi / Article Past: 10/02/2022 01/03/2022

Başvuruda bulundu. / Applied
Kabul edildi. / Accepted

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1071210>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Revanduz Harekâtı ve Ali Şefik Bey (Özdemir)

Operation Revanduz and Mr. Ali Şefik (Özdemir)

Öz

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan Musul ve Kerkük, yüzlerce yıl Türk hâkimiyeti içerisinde bulunmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılması sonucunda imzalamış olduğu Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk topraklarının dışında kalmıştır. Mondros Mütarekesi hükümlerine aykırı olarak İngilizler tarafından işgal edilen Musul, mütarekeden sonra işgale uğrayan ilk Osmanlı toprağı olma özelliğine de sahiptir. Musul-Kerkük topraklarındaki yoğun Türk nüfusu ve Türk topraklarının ayrılmaz bir parçası olması nedeniyle Türkiye burayı terk etmek istememiştir. Türkiye, Musul'un tarihi, coğrafi, siyasi koşulları bağlamında kendisine ait olduğunu düşündüğünden bu haksız işgali kabul etmeyerek Musul ve çevresini işgalden kurtarmak için elinden geleni yapmıştır. Bu bağlamda Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı ile Revanduz'a gizli bir askerî harekât düzenlenmiştir. Bu harekât, zor şartlar altında Ali Şefik Bey komutasında yapılmıştır. Askerî harekât yapılırken bölgedeki aşiretlerden faydalanılmış ve daha çok yerel imkânlar kullanılmıştır.

İngiliz yönetimi ise, Musul ve çevresini zengin petrol kaynakları nedeniyle elinde tutmak istemiştir. Bölgeyle ilgili olarak hiçbir tarihi ve kültürel bağı olmamasına rağmen buraları işgal etmekten çekinmeyen İngiliz idaresi bazı yerel aşiretleri kullanmaktan da geri kalmamıştır. Bu çalışmada; Türkiye'nin Musul'u geri alma çabaları incelenmiştir. Bu bağlamda İngilizlerin bölgede yürüttüğü faaliyetler de değerlendirilmiştir. Araştırmada yayınlanan arşiv belgeleri ve alan ile ilgili olarak yazılan eserlere de başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Musul, Revanduz, Ali Şefik Bey, Misak-ı Milli, Mondros Ateşkesi

*Bu makale, Yrd. Doç. Dr. Ender GÖKDEMİR danışmanlığında Ahmet Ercivan tarafından 2005 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanan "Son Dönem Musul Tarihi" adlı yüksek lisans tezindeki verilerden faydalanılarak üretilmiştir.

ATIF: ERCİVAN Ahmet, "Revanduz Harekâtı ve Ali Şefik Bey (Özdemir)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8/1 (Mart 2022), s. (101-113)

CITE: ERCİVAN Ahmet, "Operation Revanduz and Mr. Ali Şefik (Özdemir)", *Journal of History and Future*, 8/1 (March 2022), pp. (101-113)

Screened Turnitin

Abstract

Musul and Kerkük, which are outside the borders of the Republic of Turkey today, have been under Turkish rule for hundreds of years. However, after the Armistice of Mondros, which was signed as a result of the Ottoman Empire's defeat in the First World War, it remained outside the Turkish territory. Musul, which was occupied by the British in violation of the provisions of the Armistice of Mondros, also has the distinction of being the first Ottoman territory to be occupied after the armistice. Due to the dense Turkish population in the Musul-Kerkük lands and being an integral part of the Turkish lands, Turkey did not want to leave this place. Turkey did its best to save Musul and its environs from the occupation by not accepting this unjust invasion, as it thought it belonged to Musul in the context of its historical, geographical and political conditions. In this context, a secret military operation was organized in Revanduz with the instruction of Gazi Mustafa Kemal Atatürk. This operation was carried out under difficult conditions under the command of Ali Şefik Bey. During the military operation, the tribes in the region were benefited and mostly local opportunities were used.

The British administration, on the other hand, wanted to keep Musul and its environs due to its rich oil resources. Despite having no historical and cultural ties to the region, the British administration, which did not hesitate to invade these areas, did not hesitate to use some local tribes. In this study; Turkey's efforts to take back Musul have been examined. In this context, the activities carried out by the British in the region were also evaluated. Archival documents published in the research and works written about the field were also consulted.

Keywords: Musul, Revanduz, Mr. Ali Şefik , National Border, Mondros Agreement.

Giriş

İngiliz yönetimi, I. Dünya Savaşını Osmanlı Devleti adına bitiren Mondros Ateşkes Anlaşması şartlarına aykırı olarak Musul'u¹ işgal etmişti. 1918-1920 yılları arasında süren bu işgal Türk kamuoyu tarafından hiçbir zaman kabul görmemiştir.² Zira ateşkes yapıldığında Musul, coğrafi ve siyasi bakımdan Osmanlı Devletinin idaresi altında bulunuyordu.³ Bundan dolayı Musul ve çevresinin İngilizler tarafından işgali hukuken ateşkes hükümlerine aykırıydı.⁴

-
- 1 Ortaçağ'da el-Cezîre bölgesinin doğu kısmını meydana getiren Diyârırebîa'nın bir dönemde merkezi olan Musul Dicle'nin batı kısmında kurulmuştur. Bkz. Sâmi es- Sakkâr, "Musul", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 31, 2020, s. 361-363.
  - 2 Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2002, s.42.
  - 3 Emine Kısıklı, "Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 24, Kasım 1999-2003, s.491-492.
  - 4 İhsan Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 74-75.

İngilizler işgalden sonra burayı ellerinde tutmanın ne kadar zor olduğunu farkındaydılar. Bunun için casusluk faaliyetlerine de başlamışlardı. Bölgede faaliyet gösteren İngiliz ajanları İngiliz Dışişleri'ne gönderdikleri raporlarda burada bir Kürt Federasyonu'nun kurulmasının veya Musul'un Irak'a bırakılmasının uygun olacağını belirtmişlerdir. Buna karşılık bölgedeki aşiretler bir Ermeni Devleti'nin kurulacağı yönünde söylentiler nedeniyle Türk Hükümeti ile ortak hareket etmeye karar vermişlerdir.⁵ İngilizler her ne kadar Musul ve çevresini işgal etmiş olsalar bile tam manası ile bölgede hâkimiyet kuramamıştır.⁶ İngiliz yönetimi Musul'u elinde tutabilmek için büyük bir çaba içerisine girmiş ve bölgedeki aşiretleri Ankara Hükümeti aleyhine kullanmak için her türlü yola başvurmuştur.⁷

İngiliz idaresi Musul'u işgal ettikten sonra emperyalist devlet stratejisine uygun bir politika takip etmiştir. Bölgedeki petrolü ele geçirmek ve buralarda kendi kontrollerinde manda bir yönetim kurmak isteyen İngilizler bu amaçlarını gerçekleştirmek için bölgedeki yerel unsurları kullanmışlardır.⁸ İngilizler bir yandan dünya kamuoyunu yanıltmak için Musul'u geçici olarak işgal ettiklerini söylediler de, casusları vasıtasıyla kalıcı olmak için çalışmışlardır. Özellikle Binbaşı Noel⁹ en önemli adamlarıydı. Noel İngiltere adına casusluk faaliyetleri yürütmekteydi. Bu arada İngiliz askerleriyle bölgeye giren İngiliz temsilcisi Wilson, bu bölgede bulunan aşiret liderleri ile temasa geçmiştir. Gönderdiği raporda Kürtlerin, İngiltere tarafından bir konfederasyon olarak himaye altına alınmak istediklerini bildirmiştir. Buna ek olarak ; "İş sıkı tutulduğu takdirde, himayeleri altında kuzey sınırındaki Van Gölü'ne kadar uzanacak bir Kürt Devleti kurulması zor olmayacaktı."¹⁰ şeklinde açıklama yapmıştır. Ancak bölgedeki aşiretler İngiliz işgaline karşıydılar.¹¹

Bölgedeki aşiret reislerinden birisi de Şeyh Mahmut'tu. Bu kişi Musul'un işgalinden sonra güçlü bir konuma gelerek Musul ve çevresine hâkim olmuştu. Şeyh Mahmut İngilizlerle birlikte hareket etmekteydi. Şeyh Mahmut ile anlaşılan İngilizler, Türkçe konuşmayı bile yasaklamışlardı. Böylece Şeyh Mahmut İngilizlere çalışmalarında daha kolay yardımcı olacaktı.¹² Bu gelişmelere karşın bölge halkı İngiliz hâkimiyetini istemedikleri için İngiliz saldırılarına karşı kendi aralarında birleşmişti.¹³ Ancak İngilizler için asıl önemli olan petroldü ve bu petrol bölgelerini ellerinde tutabilmek için her türlü yola başvuracaklardı.

5 E. Semih Yalçın, "Misâk-ı Millî ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi", *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1988, s.162.

6 Bölge halkının İngiliz idaresini istemediklerine dair pek çok belge mevcuttur. İngiliz işgaline tepki göstererek Türk idaresini istemeleri hakkında bölge halkının şikâyetleri hakkında bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, s. 399-401.

7 Tarık Saygı, "Lozan Antlaşması'nda Musul Sorunu ve Hatay Meselesi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 10, 2016, s.160-161.

8 Ayhan Aydın, *Musul Meselesi 1900-1926*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 44.

9 Noel daha önce Kafkasya'da görev yapmış ve bir Tatar ayaklanması için uğraşmıştır. Bkz. M. K. Öke, "a.g.e."1918-1926, s. 53.

10 M. K. Öke, "a.g.e.", s. 45,55.

11 BOA. DH. KMS, nr. 50-3/25, sıra no 78/1, 79, 80, 81.

12 M.K. Öke, "a.g.e.", s.45.

13 BOA. DH. KMS, nr. 53-3/65

Bu sebeple Şeyh Mahmut'u ve diğer aşiret reislerini bu uğurda kullanmaktan kesinlikle vazgeçmediler.¹⁴

Kürtlerin ise ileride kurulması planlanan bir Ermeni Devleti'nin hâkimiyetine girmeyecekleri belliydi. Ayrıca bağımsız bir Kürt Devleti'nin kurulması ise ancak dış yardımla mümkün olabilirdi. Nitekim İngiliz Hindistan Müstemleke Nezareti'nin siyasi şubesinin "Kürdistan" başlıklı raporuna göre Doğu Anadolu ve Irak coğrafyasının kuzeyini içine alan bir bölge Kürdistan olarak tarif edilmiştir. Musul ise bu sınırlar içerisinde gösterilmemiştir. Rapor çoğunluğun Kürtlerden oluştuğunu belirtmekte, bölgedeki Arap, Yahudi, Nasturi varlığından söz edilmemekte ve Türkleri ise tamamen yok saymaktadır. Ayrıca Kürtlerle Ermeniler arasında bir uzlaşmanın sağlanması gerektiği belirtilmektedir.¹⁵

Binbaşı Noel'in Bölge Üzerine Analizi

Mondros Mütarekesi'nden sonra Bağdat'ta İngiliz İstihbarat Komiserliği'nde görevlendirilen Binbaşı Noel, Anadolu'da birçok yeri gezme ve araştırmalar yapma fırsatı bulmuş; yerel halkla da sürekli olarak görüşmeler yapmış, hazırladığı raporları Londra'ya göndermiştir. Hazırlanmış olduğu raporlar ile İngiliz yönetiminin bölgedeki Kürt siyasetine yön veren Noel'e göre; Kürtlerde Türklere karşı bir düşmanlığın olmayışı ve aksine dostluğun bir hayli fazla olması sebebiyle Kürt aşiretlerin Ermenilerle anlaşması pek mümkün görülmemektedir.¹⁶

Araştırma gezisini tamamlayan Binbaşı Noel, "Kürtler Hakkında Bir Not" isminde hazırladığı rapor ile Bağdat'taki üstlerini bilgilendirmiştir. Raporuna Kürtlerin kökeni, dilleri ve tarihleri hakkında bilgi vererek başlayan Noel, Kürtlerin milli özelliklerine değinerek Avrupa'daki Ermeni yanlısı kesimlerin kanaatlerinin aksine, bu milletin cesur, teşkilatçı, uygarlığa açık ve ilerici insanlar olduğunu belirtmiştir. Raporun ilerleyen bölümlerinde Kürtlerle Ermeniler arasındaki kan davasının sebebi olarak, "Hamidiye Süvarilerini" oluşturarak Anadolu'yu elinde tutmak için her iki unsuru birbirine düşüren II. Abdülhamit'i gördüğünü ifade etmiştir. Binbaşı Noel, Kürtlerin Avrupalılara daha yakın olduğunu Türklerin ise Kürtleri asimile etmeye çalıştıklarını, işgaller başlayınca da Kürtleri kullanmak istediklerini dile getirmiştir.¹⁷

Milliyetçi Kürtlerin özellikle desteklenmesini isteyen Noel'e göre, İslamcı Kürtler Türk Hükümeti taraftarı olmaları hasebiyle İngiliz menfaatlerinin gerçekleştirilmesine herhangi bir faydaları olmayacaktır. Bunun için Türklere olan düşmanlığı ile bilinen Şerif Paşa'nın desteklenmesi gerekmektedir. Şerif Paşa'ya göre Kafkasya ve Mezopotamya arasında kurulacak bir tampon Kürt Devleti İngilizler için büyük fayda sağlayabilecektir.¹⁸ Bu tampon devletin kurulması ise işbirlikçi aşiretler sayesinde mümkün olabilecektir.¹⁹ Böylece petrol kaynakları bakımından zengin olan bu bölgenin ellerinde kalmasını da

14 Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 256-257.

15 M.K. Öke, "a.g.e.", s. 45-47.

16 İhsan Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s.92.

17 M. K. Öke, "a.g.e.", s. 47.

18 M. K. Öke, "a.g.e.", s. 68-69.

19 Sezen Kılıç, "Musul Sorunu ve Lozan", *Ankara Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 71, 2008, s. 71.

sağlayabileceklerdir.²⁰

Türk Hükümetinin Tedbirleri

İngilizlerin Musul ve çevresindeki faaliyetlerine karşı Türkler de boş durmamıştır. Bölge halkının çoğunluğunun Türk ve Kürt Müslüman nüfusundan teşekkül etmesi bu faaliyetleri kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Musul'da İngiliz işgaline karşı isyan hareketleri görülmeye başlayınca İngiliz yönetimi, karakollarını Revanduz'un 18 mil (1 kara mili yaklaşık 1,6 km) güneybatısına taşımak zorunda kalmıştır.²¹ Anlaşıldığına göre yüzlerce yıllık Türk hâkimiyetinin sona ererek İngiliz hâkimiyetinin başlaması bölge halkında büyük bir infiale yol açmıştır. Nitekim bu sırada Türk ve Müslüman halk, İngilizlere vergi vermemek için direnmiş, bundan dolayı sık sık sokak çatışmaları yaşanmıştır. Bu gelişmeler karşısında İngiliz yönetimi Kürt aşiretlerini propaganda faaliyetleri ile ve para dağıtarak kontrol etmeye çalışmıştır. İngilizlerin bölgede casuslar üzerinden yürütmüş olduğu propaganda faaliyetlerine rağmen Kürt ve Arap aşiretleri Türk tarafında olmayı tercih etmişlerdir. Bölgedeki bazı Arap aşiretlerinin reisleri doğrudan Mustafa Kemal Paşa ile bağlantı kurmuşlardır. Mustafa Kemal Paşa, bölgenin önde gelen Arap liderlerinden Şeyh Ajimi El Sadun ile irtibata geçerek bölgedeki Türk hâkimiyetini güçlendirmeye çalışmıştır. Ayrıca bölge halkında milli bilinci uyandırmak için Hilalîye Cemiyeti kurulmuştur.²² 26 Şubat 1920 tarihinde Osmanlı Mebûsan Meclisinde gerçekleştirilen bir oturumda, İngilizlerin Türklerden ayırmaya çalıştıkları Kürt aşiretleri ve yöre halkı gönderdikleri protesto telgraflarıyla İngiliz politikalarını kınamışlar ve İngilizlere karşı Türk yönetiminin yanında olduklarını belirtmişlerdir. Bu bağlamda Kürt aşiretleri, "*Vatan haini ve din düşmanı Şerif adındaki kişinin Bogos Nubar ile işbirliği yaparak, Kürtlerin geleceği hakkında açıklamalarda bulunduğunu duyduk. Oysa Kürtlük ve Türklük bir bütündür. Birbirlerinin öz kardeşi ve din kardeşidir. Her iki toplum için vatan birdir. Tarihi tanık tutarak sayın milletvekillerimize şunu açıklarız ki; Kürtler vatanlarının kurtuluşu uğrunda şimdiye kadar Türklerle ilk savaş safında kanlarını akatmışlardır. Bundan böyle de hükümetimizin devamı ve mutluluğu için aynı şekilde davranacaklardır... Bundan ötürü, gerek adı geçen Şerif ve gerekse onun isteklerine hizmet edecek her hangi bir herifin, açıkladığımız kararın dışındaki çabalarını tam bir nefretle ret ve kaderimizi hükümetimize bağladığımızı bütün insanlık dünyasına ilan ederiz.*"²³ şeklinde duygularını ifade etmişlerdir.

Misâk-ı Millîye Göre Musul

Misâk-ı Millî Kararlarının alınmasında Son Osmanlı Mebûsan Meclisi'nde oluşturulan Felâh-ı Vatan Grubu'nun etkisi olmuştur.²⁴ Bu grubun kurulmasında ise Mustafa

20 Erol Umut, *Musul Meselesinde Petrol Faktörü*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2007, s. 49-50.

21 T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1529-1919)*, Ankara, 1993, s. 38.

22 T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, "a.g.e." s. 38-39.

23 M.K. Öke, "a.g.e.", s. 52.

24 Fahir Armaoğlu, "Tarihi Perspektif İçinde Misâk-ı Millî'nin Değerlendirilmesi", *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1988, s. 17.

Kemal Paşa'nın girişimlerinin önemi büyüktür.²⁵ Son Osmanlı Mebûsan Meclisi'nde alınan Misâk-ı Millî Kararlarına göre Musul, Türk Vatanının sınırları içerisinde bulunuyordu.²⁶

Mustafa Kemal Paşa Ankara'da bulunduğu sırada henüz Misâk-ı Millî Kararları alınmadan önce Ziraat Mektebi'nde yapmış olduğu bir konuşmada, "... Mütarekenin ilk akd olduğu zamanlarda İngilizler Musul'u işgal etti. Mütarekenin akdinde Bizim ordumuz Musul'da, İngilizler cenupta idi. Mütarekeden sonra oradaki kumandanlar iğfalkârane temas ederek askerlerini Musul'a soktular..."²⁷ diyerek, Musul'un haksız bir işgale uğradığını ifade etmiştir.

1 Mayıs 1920'de TBMM'de Mustafa Kemal yaptığı konuşma ile Musul politikasını belirlemiştir. Buna göre; "*Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki de birincisi olan, hudut meselesi tayin ve tespit edilirken, hudud-ı millimiz İskenderun cenubundan geçer, şarka doğru uzanarak Musul'u, Süleymaniye'yi ve Kerkük'ü ihtiva eder. İşte hudud-ı millimiz budur dedik! Hâlbuki Kerkük şimalinde Türk olduğu gibi Kürt de vardır. Biz onları tefrik etmedik. Binaenaleyh muhafaza ve müdafaasıyla iştilal ettiğimiz millet bittabi bir unsurdan ibaret değildir. Muhtelif Ânâsır-ı İslâmiye'den mürekkeptir. Bu mecmuayı teşkil eden bir Unsur-ı İslam, bizim kardeşimiz ve menafî tamamıyla müşterek olan vatandaşımızdır.*"²⁸ ifadeleriyle dile getirmiştir. Zaten Misâk-ı Millî Kararları alınırken meclisteki Kürtler hiçbir şekilde ayrılmak istemediklerini de beyan etmişlerdi.²⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasında tespit etmiş olduğu bu yerler Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu yerler ve ateşkes yapıldığı sırada Türk askerinin denetiminde olan yerlerdir. Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa Musul'un Türkiye sınırları içerisinde olması gerektiğini bizzat kendisi söylemiştir.

1920 İsyanı

10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Anlaşması'nın imzalanmasından sonra İngiliz idaresi tıpkı sömürgelerinde yaptıkları gibi bölgede baskı ve zulüm politikasına başlamıştır. Buna karşılık bölgede yüzlerce yıldır Türk hâkimiyeti altında özgürce yaşayan halk arasında İngilizlere karşı kıpırdanmalar olmuştur. Bölgenin tekrar Türk hâkimiyeti altına gireceğini düşünenler hiç de azımsanamayacak düzeydeydi. Mustafa Kemal Paşa'nın da Emir Faysal ile temas halinde olduğu söyleniyordu. İngilizlere karşı faaliyet yürüttüğünü saklamayan Paşa, bölgede İngilizlere karşı olan ayaklanmaları desteklediklerini açık bir dille ifade etmiştir.³⁰ Türk Hükümeti başlangıçta doğrudan destek sağlayamasa bile bölgedeki direnişi desteklemiştir.³¹

25 Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Başnur Matbaası, Ankara 1970, s. 56.

26 E. Semih Yalçın, "Misâk-ı Millî ve Lozan Konferansı Barışı Belgelerinde Musul Meselesi", *2023 Dergisi*, Aralık 2001, s.30-37.

27 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C.I,II., Ankara 1987, s.1180.

28 M. K. Atatürk, "a.g.e." s.75

29 Azmi Süslü, "Misâk-ı Millî", *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1988, s. 28.

30 M. K. Öke, "a.g.e.", s.120-121.

31 Enes Demir, *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Misâk-ı Millî II*, Hiper Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 241.

Bölge halkının İngilizlere karşı muhalefeti zamanla daha da güçlenmiştir. Arapların bir kısmı tamamen bağımsız olmak isterken bir kısmı ise ortak bir Türk-Arap idaresini savunmuşlardır. Nitekim Türk yanlısı Araplar 13 Mayıs 1920 tarihinde yaptıkları toplantıda İngiliz mandasına karşı çıkmışlar ve “*Feda-yı Vatan*” adında bir grup kurmuşlardır.³² Bütün bu gelişmelerin sonucunda İngilizlere karşı bölgede büyük bir ayaklanma meydana gelmiştir.³³ Bölgesel olarak başlayan ayaklanma kısa sürede Irak’ın geniş bir alanına yayılarak genel bir mahiyet kazanmıştır.³⁴ İngilizler ayaklanmayı bastırdıktan sonra sert bir politika izleyerek toplu tutuklamalara ve idamlara başlamışlardır. Buna karşılık İngiliz kamuoyunda Irak işgali şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Bundan sonra İngiliz Hükümeti, Wilson’u görevden alarak yerine Sir Percy Cox’u getirmiştir.³⁵

Ayaklanma bir süre sonra kuzeydeki Revanduz halkının da harekete geçmesine neden olmuştur. Aşağıda da bahsedildiği üzere Revanduzlular Türkiye’den yardım istemişler bunun üzerine bölgeye Antep Milli Kuvvetler Komutanı Ali Şefik Bey gönderilmiştir.³⁶ Bundan sonraki süreçte şaibeli bir halk oylamasıyla, Emir Faysal İngilizlerin girişimleriyle 28 Ağustos 1921 tarihinde Irak Kralı yapılmıştır.³⁷ Faysal’ın Irak Kralı seçilmesi önceden San Remo Konferansı’nda alınan kararın uygulanması anlamına gelmekteydi.³⁸ Kral Faysal ve Şerif Hüseyin İngiliz dostu olmalarının yanında aynı zamanda azılı birer Türk düşmanıydılar. Zaten İngiliz mandasını istemeyen halk da bu iki ismi sevmiyordu.³⁹ İngilizlerin kral yaptığı Faysal, ilerleyen yıllarda İngiltere’ye ziyarette bulunacak ve İngiliz Kralı’ndan büyük iltifat görecektir.⁴⁰

İngilizlerin Irak’ta yönetime hâkim olması Türkler arasında büyük bir infial oluşturmuştur. Birçok aydın, İngilizlerin bölgede uyguladıkları politikalara karşı halkı uyarmıştır. Ancak bu sefer İngilizler birçok kişiyi suçsuz yere tutuklayarak çeşitli cezalar vermiştir. Türk aydınlarının mücadelesi uzun yıllar devam etmiş, bu mücadeleler sırasında pek çok sıkıntılar, haksız uygulamalar ve cezalarla karşılaşmışlardır.⁴¹

Revanduz Harekâtı

Revanduz, İran sınırında, Musul’a gelebilecek saldırıları önleyebilecek bir konumda bulunuyordu.⁴² Mondros Ateşkes Anlaşması’ndan sonra sadece Musul’da değil bütün Anadolu’da itilaf devletlerinin işgalleri başlamıştı. Türk halkı işgallere karşı direniş

32 M. K. Öke, “a.g.e.”, s.121.

33 Kemal Melek, *İngiliz Belgelerinde Musul Sorunu (1890-19269)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 40.

34 Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003 , s.186.

35 Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-19269)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s.122.

36 H. Bülent Demirbaş, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi*, Arba Yayınları, İstanbul 1995, s. 29-30.

37 K. Melek, “a.g.e.”, s. 40.

38 Fahir Armaoğlu, *20. yy Siyasi Tarihi (1914-1980)*, C.1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1994, s.161-162.

39 S. Saatçi, “a.g.e.”, s.190-191.

40 R. Karadağ, “a.g.e.” s. 266.

41 S. Saatçi, “a.g.e.”, s.191-192.

42 Demir, “a.g.e.”, s. 113.

geçmişti. Bu direnişin bir benzeri Musul'da İngilizlere karşı görülmüştür.⁴³ İngiliz yönetimi Türk ve Kürtlere, Araplara davrandığı gibi davranmamıştır. Bunun sonucu olarak bu bölgelerde, özellikle de Revanduz ve çevresinde İngilizlere karşı yer yer ayaklanmalar başlamıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen bazı yerlerde Türk Hükümetine bağlılık açıkça devam ediyordu. Memurlar Türk memurlarıydı. Güvenlik güçleri de Türklerden oluşuyordu. Sonuçta 1920 yılı içerisinde Revanduz ve çevresinde İngilizlere karşı büyük bir ayaklanma patlak vermiştir. Ayaklanma karşısında başarısız olan İngiliz birlikleri geri çekilmek zorunda kalmışlar ve moral kazanan aşiretler ise İngilizlere karşı birleşmiştir.⁴⁴ 1921 senesinin Ocak ayında İngilizler bir alay kadar kuvvetle Erbil ve Revanduz arasında bulunan Türk yanlısı aşiretlere saldırmışlardır. Ayaklanmayı askeri kuvvetle bastıramayacağını anlayan İngiliz Yönetimi bu sefer aşiretler arasındaki rekabetten faydalanmaya çalışmıştır. Hatta Hindistan'a gönderdikleri Şeyh Mahmut'u 1921 sonunda tekrar Süleymaniye'ye getirmişlerdir.⁴⁵

Bu arada İngiliz hükümeti I. İnönü Muharebesi'nden hemen sonra Londra'ya giden Bekir Sami Bey'e; Türklerle dostluk kurmalarının tek yolunun Musul'da Türklerin İngilizlere karşı çıkardıkları olayların durdurulmasına bağlı olduğunu, Türklerin Musul'da İngilizlere karşı çıkan ayaklanmaları desteklemeye devam ettikleri takdirde kendilerinin de Yunanlıları destekleyeceklerini belirtmiştir.⁴⁶

İngiliz hükümetinin bu tutumu karşısında Mustafa Kemal Paşa; "*Faysal'ın Irak'ta hükümet kurmak, İngilizlerin de Musul'u siyasi manda altında bulundurmak isteği, yapılan siyasi faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Bu sebeple esasen Misâk-ı Milli sınırları içinde kalan Musul İli'nin kurtarılması amacıyla Revanduz bölgesine bir kısım kuvvet gönderilmesi*" talimatını bizzat vermiştir. Antep ve çevresinde çeşitli görevler almış olan Kaymakam Ali Şefik Bey Revanduz bölgesine askeri bir harekât yapmak üzere görevlendirilmiştir.⁴⁷

Ali Şefik Bey daha önce Kuvayı Milliye birliklerine komuta etmiş ve bu işi başarabilecek özelliklere sahipti. Ancak Ali Şefik Bey'in yapacağı bu harekâtın görünürde resmi bir özelliği olmayacaktı. Tamamen şahsi bir girişim ve mahalli bir hareket olarak görünmesi gerekiyordu. Çünkü daha önceden Musul sorununun Türkiye ve İngiltere arasında yapılacak görüşmelerle çözüleceği belirtilmişti.⁴⁸ İngilizlere göre bölgedeki aşiretler Mustafa Kemal Paşa ile gizlice temas halindeydiler.⁴⁹

Bu arada Genelkurmay Başkanlığı 2. Şubesi tarafından El Cezire Cephesi Komutanlığı'na bir hesap memuru, altı zabıt vekili, dokuz teğmen, altı üsteğmen, altı yüzbaşı

43 Ahmet Ercivan, *Son Dönem Musul Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s.53.

44 Genel Kurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbinde Güney Cephesi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1966, s.268.

45 H. Bülent Demirbaş, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi*, Arba Yayınları, İstanbul, 1995, s. 41-42.

46 Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1992, s.88.

47 Genel Kurmay Başkanlığı, "a.g.e." s. 267.

48 Zekeriya Türkmen, "Özdemir Bey'in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 49, 2001, s. 59

49 M.K. Öke, "*Musul-Kürdistan*," s.140.

ve bir binbaşı görevlendirilmiştir. Er ihtiyacının ise Güney Cephesindeki Fransızlardan kaçan Müslüman esirlerden sağlanması kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Tüm bu gelişmeler ışığında Ali Şefik Bey gerekli emirleri aldıktan sonra 9 Mart 1922’de Ankara’dan Revanduz’a hareket etmiştir. Nisan ayı içerisinde Diyarbakır’a gelen Ali Şefik Bey, burada El-Cezire Cephesi komutanı Cevat (Çobanlı) Paşa ile görüşükten sonra yüz kişilik bir birlik oluşturmuştur.⁵¹

Ali Şefik Bey’e neler yapması ve nasıl hareket etmesi gerektiğini bildiren bir talimatname verilmiştir. Buna göre, subay ve erler disiplin altına alınacak, herkese eşit davranılacak, dini inançlara saygılı olunacak, bölgedeki aşiret reisleriyle iyi ilişkiler kurulacaktır. İngilizlerin İslam birliğini parçalamak istedikleri, Faysal’ın İngilizlerin talimatlarıyla hareket ettiği, bölge halkına anlatılacaktır. Ayrıca Nemrut Mustafa’nın Süleymaniye’de kurduğu cemiyetin İngiliz çıkarlarına çalıştığı da anlatılması istenmiştir.⁵² Türklerin bu hamlesi karşısında, İngilizler burada kendi subayları tarafından eğitilen, adına da “Şabbane” dedikleri paralı askeri birlikler kurmuşlardı. Bu birlikler Müslüman, Ermeni ve Nasturilerden oluşuyordu. Irak Kralı yapılan Faysal’ın ise “Vatani” denilen bir ordusu bulunmaktaydı.⁵³

Ali Şefik Bey Diyarbakır’dan yola çıkarak 15 Mayıs 1922’de Siirt’e geldi. Daha sonra Beytüşşebap ve Hakkâri yolunu takip eden ve yolda çeşitli aşiretlerin de desteğini alan Ali Şefik Bey, Nasturilerin çıkarmış olduğu isyanları da bastırmıştır. Ali Şefik Bey bütün bu faaliyetlerini yürütürken Ankara Hükümeti’nin haberi yokmuş gibi davranmıştır. Hakkâri’den 12 Haziran 1922’de başladığı yolculuğu 22 Haziran 1922’de Revanduz’da sona eren Ali Şefik Bey, bölgenin ileri gelen aşiret temsilcileri tarafından karşılanmıştır.⁵⁴ Ali Şefik Bey’in başarılı olabilmesi bölgedeki aşiretlerin desteğine bağlıydı. Ancak aşiretlerin desteğini almak kolay değildi. Çünkü İngilizler özellikle ekonomik olarak aşiretlere destek vermekteydi. Türk Hükümeti’nin ise dağıtacak parası yoktu.⁵⁵

Ali Şefik Bey Revanduz’a gelince, sivil yönetimi kurmak amacıyla gerekli memurları atamış, mali işleri düzenlemiş, jandarma teşkilatını kurarak bölgenin güvenliğini sağlamıştır. Daha sonra bölgedeki güçlü üç aşiret olan Sürücü, Barzan ve Zebar (Zibar) aşiretleriyle bağlantı kurmuştur. Önce Balık Aşireti’ni itaate zorlamıştır. Bundan sonra başka aşiretler de Ali Şefik Bey’e katılmışlardır. Ali Şefik Bey’in gittikçe güçlenmesi ve bölgede hâkimiyetini artırması İngiliz yönetimini harekete geçirmiş ve İngilizler, bölgeyi uçaklarla bombalayarak halkı sindirmeye çalışmışlardır.⁵⁶ Buna karşılık Ali Şefik Bey 31 Ağustos 1922’de birlikleriyle İngilizlere saldırmıştır. Derbent Muharebesi’ni kazanarak, İngilizlere ait dört uçağı düşüren Ali Şefik Bey, İngilizlerden pek çok savaş malzemesini ele geçirmiştir.⁵⁷

50 Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003, s. 41.

51 Suat Akgül; Sahir Uzel, *Musul-Kerkük Harekâtı*, Berikan Yayınları, Ankara 2001, s. 4.

52 Genel Kurmay Başkanlığı, “a.g.e.”, s. 268.

53 S. Akgül, S. Uzel, “a.g.e.”, s. 8.

54 Genel Kurmay Başkanlığı, “a.g.e.”, s. 270.

55 Z. Türkmen, “a.g.e.”, s. 49.

56 İ.Ş. Kaymaz, “a.g.e.”, s.144-145.

57 Z. Türkmen, “a.g.e.”, s.51.

Bu arada Anadolu'daki milli mücadele başarılı bir şekilde devam etmekteydi. Derbent Muharebesi'nin kazanılması bölgedeki aşiretleri İngilizlere karşı cesaretlendirmişti. Musul, Kerkük ve Süleymaniye'de yaşayan halk bir taraftan vergilerini Ankara'ya göndermeye başlamış, diğer taraftan bağlılıklarını da bildirmişlerdir. Sonuçta bölgedeki güç dengesinin Türk Hükümeti lehine değişmesi üzerine İngiliz Hükümeti Süleymaniye'yi terk etmek zorunda kalmıştır. Bir süre sonra da aşiretler Süleymaniye'yi hâkimiyetleri altına almışlardır.⁵⁸

Bölgeden kademeli olarak çekilmeye başlayan İngilizler bir süre sonra Şeyh Mahmut'u devreye sokmuşlardır. Mütareke döneminde bölgedeki otorite boşluğundan yararlanan Şeyh Mahmut, kısa sürede kontrolü ele geçirdikten sonra bir ara İngilizlerle mücadeleye girişmiş sonuçta esir düşerek Kuveyt'e gönderilmişti. Tekrar bölgede hâkim olmak isteyen İngilizler, kendilerine sadık Güney Kürdistan adıyla bir manda yönetiminin kurulmasını istiyorlardı. Bunun için Şeyh Mahmut'u tekrar geri getirmeyi planladılar. Şeyh Mahmut gelene kadar yerine kardeşi Şeyh Abdülkadir vekâlet etmiştir.⁵⁹ Ali Şefik Bey ise Şeyh Abdülkadir'e bir mektup göndermiş ve İngilizlerin amacının bir Kürdistan devleti teşkil etmek değil bir Hristiyan Nasturi Hükümeti kurmak olduğunu belirtmiştir. Ayrıca mektubunda Musul'un üzerinde Türk Hükümeti'nin hakkı olduğunu ve bu yüzden İngilizleri buradan çıkaracaklarını belirtmiştir. Şeyh Abdülkadir de cevaben bağımsızlık fikrinde olmadıklarını ve Türk Hükümeti'ne bağlı olduklarını dile getirmiştir. Ancak Şeyh Mahmut bölgeye geldikten kısa bir süre sonra 10 Ekim 1922 tarihinde, İngiliz himayesi altında Kürdistan Hükümeti'ni resmen kurmuştur. Buna rağmen aşiretler Türk Hükümeti'nden yana tavır almışlardır. Şeyh Mahmut'un bir devlet başkanı gibi hareket etmesi ise Irak Kralı Faysal'ı tedirgin etmiştir.⁶⁰

Daha sonraki süreçte Şeyh Mahmut'un Türkiye'ye yaklaşması üzerine İngilizler bu sefer, başka aşiretleri kullanmak istemişler, fakat aşiretlerin çoğu Türk Hükümeti'nden yana olmuştur. Bununla birlikte Ali Şefik Bey'e yazdığı mektupta Türkiye'den bazı taleplerde bulunan Şeyh Mahmut, bölgede Türk Hükümeti'nin denetiminde olan bir Kürdistan hâkimliğinin kurulmasını istemiştir. Irak'ta Faysal nasıl ki İngilizlerin himayesinde yerini korumuşsa, Şeyh Mahmut da Türk Hükümeti'ne dayanarak bölgede kendi idaresinde bir oluşum kurulmasını istemiştir.⁶¹

Musul'da İngilizlerle çatışmalar devam ederken Lozan Konferansı toplanmıştı ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa Musul'daki birliklere hazır olma emrini vermişti. Fevzi Paşa 23 Aralık 1922 tarihinde El Cezire Cephesi Komutanlığı'na şifreli bir telgraf göndermiştir. Telgrafta Lozan Konferansı sırasında görüşmelerde bir sıkıntı çıkar ve konferans dağılırsa Çanakkale ve İstanbul Boğazlarına karşı yapılacak hareketle birlikte aynı zamanda Musul'a askeri harekât yapılacağını ve bunun için birliklerin on gün içinde hazır olmaları gerektiği emrini vermiştir.⁶² Aslında Türkiye, konferans başlamadan önce

58 T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, "a.g.e.", s. 39

59 Z. Türkmen, "a.g.e.", s. 53.

60 M.K. Öke, "Musul-Kürdistan," s.144.

61 Z. Türkmen, "a.g.e.", s. 57.

62 Z. Türkmen, "a.g.e.", s. 63.

Musul'u askeri bir harekât ile geri almak istiyordu. Ancak konferansın başlamasıyla daha çok diplomatik alana ağırlık vermiştir.⁶³

Görüldüğü üzere Ankara Hükümeti Musul konusunda çok kararlıydı. Bunun için gerekirse askeri güç kullanmaktan çekinmeyecekti.⁶⁴ Fakat daha sonra Lozan Konferansı'nın başlaması ve Türk kuvvetlerinin batıya kaydırılmasından sonra bu düşüncesinden vazgeçildiği görülmektedir. Bu şekilde Musul meselesinin barış yoluyla çözümlenmesi amaçlanmıştır.

İngilizler ise Lozan Konferansı'nda daha güçlü bir konumda bulunmak için Musul, Şirket ve Bağdat bölgelerinden takviye ettikleri kuvvetlerle Revanduz Cephesine ağırlık vermişlerdir. Ali Şefik Bey kuvvetleri, cephanenin yetersizliği, aşiretlerin saf değiştirmesi, Anadolu'dan yardım gelmemesi gibi sebeplerden ötürü, elliden fazla uçak ve on binden fazla iyi silahlanmış İngiliz kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁵ Bütün bu gelişmeler Ali Şefik Bey'i zor duruma düşürmüş ve Hakkâri ile bağlantısının kesilmesine neden olmuştur. Sonuçta askeri olarak başarılı olamayacağını anlayan Ali Şefik Bey, müfrezesi ile birlikte İran topraklarına çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece 1922'deki bu askeri harekât başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁶⁶ Bundan sonraki süreç diplomasi yöntemiyle devam etmiştir. Lozan Konferansı ve sonrasında Musul konusu görüşülmeye devam etmiştir.⁶⁷

Sonuç

Osmanlı Devleti döneminde, bir vilâyet konumunda olan Musul, yer altı kaynakları ve yer üstü kaynakları bakımından çok zengin bir bölgedir. Özellikle petrol yatakları bol miktarda bulunmaktadır. Bu yüzden Musul ve çevresi 19. yüzyılda devletlerarası mücadele alanı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kan kaybetmeye başlamasından itibaren bu mücadele daha da artmıştır. Aslında bu olaylar “ Şark Meselesi ”nin bir parçasıdır.

Görüldüğü üzere yüzlerce yıl Türk hâkimiyetinde kalan Musul'un İngilizler tarafından işgal edilmesi hiçbir zaman kabul görmemiştir. Zaten Musul'un Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olması ve Türk Hükümeti'nin Musul konusunda kararlı olması Musul'a verilen önemi göstermektedir. Türkiye Musul'u ekonomik sebeplerle değil, daha çok burasının bir Türk yurdu olması nedeniyle terk etmek istememiştir. İngilizler ise ekonomik sebeplerle Musul'u ellerinde tutmak istemişlerdir. Bölgede bundan sonra İngilizler ile bir hâkimiyet mücadelesi başlamıştır. Türkiye, işgalden sonraki süreçte Musul ve çevresini kurtarmak istemiş, hatta buraya Ali Şefik Bey'i göndererek gizli bir askeri harekât yapmıştır. Ancak Lozan barış görüşmelerinin başlaması ve buraya gönderilebilecek yeterince askeri gücümüzün olmayışı nedeniyle yeni bir döneme girilmiş ve buradaki askeri birliklerimiz geri çekilmiştir. Bununla birlikte Lozan görüşmelerinde en çok tartışılan konulardan birisi de Musul olmuştur. Buradan anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde Türkiye'nin Musul'a ne kadar büyük bir önem verdiği net bir şekilde görülmektedir. Yine

63 Kamuran Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, Ankara 1986, s.391.

64 Mim Kemal Öke, *Kerkük-Musul Dosyası*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1981, s. 52.

65 B. Demirbaş, “a.g.e.”, s. 33.

66 T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, “a.g.e.”, s. 40.

67 Suat Akgül, *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*, Berikan Yayınları, Ankara 2001, s. 43.

Anadolu’da milli mücadele devam ederken buraya zor şartlar altında askeri bir harekât yapılması da bunun en somut delilidir. Sadece bu yönüyle değil, yeni kurulan Türk Cumhuriyeti’nin sınır güvenliği açısından da Musul büyük bir önem arz etmektedir.

Kaynaklar

Devlet Arşivleri ve Diğer Ana Kaynaklar

BOA. DH. KMS, nr. 50-3/25, sıra no 78/1, 79, 80, 81.

BOA. DH. KMS, nr. 53-3/65

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, C. I,II., Ankara 1987.

Genel Kurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbinde Güney Cephesi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1966.

T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1529-1919)*, Ankara, 1993.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akgül, Suat, Uzel Sahir, *Musul-Kerkük Harekâtı*, Berikan Yayınları, Ankara 2001.

Armaoğlu, Fahir, “Tarihi Perspektif İçinde Misâk-ı Millî’nin Değerlendirilmesi”, *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1988.

Armaoğlu, Fahir, *20. yy Siyasi Tarihi (1914-1980)*, c.1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1994.

Aydın, Ayhan, *Musul Meselesi 1900-1926*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995.

Demir, Enes, *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Misâk-ı Millî II*, Hiper Yayıncılık, İstanbul 2017.

Demirbaş, H. Bülent, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi*, Arba Yayınları, İstanbul 1995.

Ercivan, Ahmet, *Son Dönem Musul Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

Goloğlu, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet*, Başnur Matbaası, Ankara 1970.

Gürün, Kamuran, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.

Melek, Kemal, *İngiliz Belgelerinde Musul Sorunu (1890-1926)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

Karadağ, Raif, *Petrol Fırtınası*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

Kaymaz, İhsan Ş., *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

Kılıç, Sezen, “Musul Sorunu ve Lozan”, *Ankara Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 71, 2008, s. 319-340.

Kısıklı, Emine, “Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 24, Kasım 1999-2003, s. 487-526.

Melek, Kemal, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

Öke, Mim Kemal, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Dünyası Araştırmaları vakfı, İstanbul 1987.

Öke, Mim Kemal, *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2002.

Öke, Mim Kemal, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992.

Öke, Mim Kemal, *Kerkük-Musul Dosyası*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1981.

Saatçi, Suphi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.

Sakkâr, Sâmi, “Musul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, 2020.

Saygı, Tarık, “Lozan Antlaşması’nda Musul Sorunu ve Hatay Meselesi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 10, 2016, s. 57-174.

Süslü, Azmi, “Misâk-ı Millî”, *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1988.

Taner, Timur, “Bir İttihatçı Düşmanı: şerif Paşa ve Meşrutiyet Gazetesi”, *Tarih ve Toplum*, İstanbul 1989.

Türkmen, Zekeriya, “Özdemir Bey’in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 49, 2001, s. 49-79.

Türkmen, Zekeriya, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2003.

Umut, Erol, *Musul Meselesinde Petrol Faktörü*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2007.

Yalçın, E. Semih, “Misâk-ı Millî ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi”, *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1988.

Yalçın, E. Semih, “Misâk-ı Millî ve Lozan Konferansı Barışı Belgelerinde Musul Meselesi”, *2023 Dergisi*, 2001, s.30-37.